

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA MARDİN'DE AMERİKAN MİSYONERLERİNİN FAALİYETLERİ

Oktay BOZAN

Dicle Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı ülkesindeki Süryani ve Ermenilerin Protestanlaştırılması amacıyla 1830'lu yıllardan itibaren Anadolu'ya giriş yapan ve misyonerlik faaliyetleri için birçok şehirde istasyon merkezleri kuran Amerikan ABCFM Protestan teşkilatı 1840'lardan itibaren Mardin'de saha çalışmalarına başladı. Bu kapsamda 1858'de Mardin'e gelen Frederick Williams ve maiyetindeki misyon çalışanlarının faaliyetleri neticesinde ABCFM Protestanları kurumsallaşmaya başladı. Frederick Williams'den sonra misyon teşkilatının başında bulunan Alpheus Newell Andrus'un döneminde bir çok eğitim kurumu, sağlık merkezi ve ibadet merkezi kuruldu. XIX. yüzyılın sonlarında birçok misyon merkezi kuran Amerikan misyonerleri Müslümanlarla Ermeniler arasında başlayan olumsuz hadiselerde Ermenilerden yana tavır takındı. Bu durum üzerine mahalli yetkililer ile Amerikan misyonerler arasında bir takım problemler yaşandı.

Anahtar Kelimeler: Mardin, Amerikan misyonerleri Alpheus Newell Andrus, Daniel Marrison Benonia Thom, Ermeniler.

ACTIVITIES OF AMERICAN MISSIONARIES IN MARDIN IN THE SECOND HALF OF XIX. CENTURY

Abstract

American ABCFM Protestant Organization, which entered Anatolia for the purpose of converting Assyrians and Armenians in the Ottoman State to protestants from the years of 1830s and founded stations in many cities for the missionary activities in Anatolia, began field work in Mardin beginning from the 1840s. As a result of the activities of Frederick Williams who came to Mardin in 1858 and missionaries under his protection,

ABCFM Protstants began to institutionalize. In the period of Alpheus Newell Andrus, who became the head of missionary organization after Frederick Williams, many educational institutions, medical centres and churches were founded. In the late XIX. century, American Missionaries who founded many mission centers got on the side of Armenians in the disturbing events started between Muslims and Armenians. So, some problems occurred between local authorities and American missionaries.

Keywords: Mardin, American Missionaries, Alpheus Newell Andrus, Daniel Marrison Benonia Thom Armenians.

Giriş

Misyonerlik çalışmaları Hz. İsa döneminde başlamasına rağmen Hıristiyanlığın XI. Yüzyılda Doğu ve Batı kiliseleri olarak ikiye ayrılmasıyla hız kazandı. Vatikan merkezli Batı Kilisesi (Roma Katolik Kilisesi), öncelikle Doğu Hıristiyanlığı (Bizans Ortodoks Kilisesi) ve İslam coğrafyasındaki Hıristiyanları Vatikan'ın güdümüne katmaya; sonra da Müslümanları Hıristiyanlaştırmaya karar vermişti. Ancak Müslümanların sahip olduğu güç, ne Roma'ya ne de Bizans'a bu konuda fazla bir şans tanıdı. Buna rağmen Batı Kilisesi'nin Doğu'daki misyon arzusu hiçbir zaman bitmeyerek sürekli canlı kaldı. Bu konuda Batı Kilisesi, Doğu Hıristiyanlarını kendi safına çekmek için, Fransisken ve Dominikengibi Katolik tarikatlardan istifade etti¹. Papalık için büyük bir umut kaynağı olan bu yapılar maddi ve manevi olarak desteklendi².

XIII. yüzyılda kurulmuş olan bu iki tarikatlara XVI. yüzyılda Cizvitler eklendi ve bu tarikat da Katolik mezhebinin dünyada yayılmasında önemli görevler üstlendi³. Bu yapılar özellikle Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenileri kendilerine hedef kitle olarak belirlediler. Nitekim Papa XXII. Jean (1316-1334) zamanında Dominiken misyonerlerinin çalışmalarıyla bazı Ermeniler Katolik mezhebini kabul ettiler ve 1328'de "Birleşmiş Kardeşler" (FreresUnis veya Uniates) tarikatını kurdular⁴. Bu Katolik tarikatlar ruhani açıdan Papalığa bağlı olsalar da misyonerlik faaliyetleri ve başka ülkelerdeki Katoliklerin temsilciliği, haklarının gözetilmesi gibi konularda rol oynayan en önemli devlet

¹ Mehmet Aydın, "Hıristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik", Haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.45.

² Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 11

³ Aydın, *agm*, s.45.

⁴ Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. I, MEB Yayınları, İstanbul, 1952, s.55.

Fransa'yı⁵. Fransa XVII. yüzyıl başlarında Cizvit ve Kapuçin misyonerlerinin Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeleri için resmen izin aldı ve faaliyetlerini yoğunlaştırdı⁶.

Cizvitler Mezopotamya'ya 1540'da gelmişlerdir. Papalığın, 1622'de propaganda ve misyonerliğin teşvik edilmesi kararını almasından sonra Halep ve Musul'da çalışmalara başlamıştır. 1681-1682 yılları içerisinde Mardin'e gelen Cizvitler buralarda çalışmaya başladılar. Bu faaliyetleri sürdüren Cizvit Michel Nau, 1683'te burada ölmüştür⁷. Cizvitleri 630'da Kapusenler takip etti. Kapusenler özellikle Ermeniler arasında başarı kazandılar⁸. Bölgeye gelen Katolik misyonerler Süryaniler arasında propaganda yaparak bunları Katolik mezhebine kazandırmaya başladılar. 1680'de XI. Papa Pius'un onayı ile resmen Keldani veya Katolik kilisesi kuruldu⁹.

1759-1779'da Dominikan misyoner de Mardin'e geldi. Mardinli Gabriel Dambo, bölgede Katolik mezhebinin öncüsü oldu¹⁰. XVII. yüzyıla kadar Gregoryan mezhebine tabi olan Mardin Ermenileri Mardin'da bulunan misyonerlerin etkisi ve 1680'de Roma'ya giderek Katolikliği benimseyen Melkon Tazbazyan'ın Mardin'e dönüşünde yaptığı faaliyetler neticesinde Mardin Ermenilerinin tamamına yakını Katolikliği benimsediler¹¹.

XVIII. yüzyılda şehri ziyaret eden seyyahların kayıtlarına bakıldığında Mardin'de Katolik mezhebine mensup Karmelit tarikatı mensuplarının bulunduğu anlaşılmaktadır. 1776 Mardin'e gelen Niebuhr Mardin Karmelitlerin'den birisinin kendisine yardımcı olunması için Diyarbakır'daki Kapüsenlere verilmek üzere bir tavsiye mektubu verildiğinden bahsetmektedir. Bu mektup üzerine Niebuhr, Kapusenler tarafından sıcak bir şekilde karşılanmıştır¹². Bu dönemde Mardin'de Kapusenler'e ait bir de okulun olduğu anlaşılmaktadır¹³. 1850'lerden itibaren Fransız ve İtalyan misyonerlerinin faaliyetleri

⁵ Nahid Dinçer, *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul, 1978, s.43; Hirmis Aboona, *How And When Catholicism Was Imposed on National Churches of Mesopotamia?*, <http://www.nineveh.com/How%20and%20when%20Catholicism%20was%20imposed%20on%20National%20Churches%20of%20Mesopotamia.html> (Erişim: 30. 10. 2014)

⁶ Halil İnalçık, *Doğu-Batı Makaleler I*, Ankara, Doğu Batı, 2005, s.298.

⁷ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin Cemaat Aşiret Devlet*, Toplumsal ve Ekonomik Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 286.

⁸ Aydın ve diğerleri, s. 286.

⁹ Necdet Sevinç, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Avrasya-Bir Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 187.

¹⁰ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 286.

¹¹ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 298-300.

¹² İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924) Diyarbakır: Müze Şehir", Haz: Ş. Beysanoğlu, M.S. Koz, E.N. İşli, YKY, İstanbul 1991, s.149-1587.

¹³ İhsan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğundan Gününüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. III, s.188.

neticesinde Mardin’de Katoliklik, Süryani asıllı Keldaniler, Katolik Süryaniler ve Ermeniler olarak üç ayrı cemaat haline geldi¹⁴.

Protestan Misyonerlerinin Osmanlı Ülkesine Girişi

Amerikalı Protestan misyonerlerin Osmanlı Devletine ilk gelişleri, 1810’da Boston’da kurulan “*American Board of CommisionersforForeignMissions*” ABCFM adlı misyoner örgütünün, 1819 yılında Osmanlı topraklarını programına alması ile oldu. Bunun sonucunda, 1820’lerden itibaren Amerikalı misyonerler, akın akın Osmanlı topraklarına gelmeye başladılar ve ilk merkezlerini İzmir’de açtılar¹⁵. Amerika Birleşik Devletleri’nde yaklaşık 5000 Protestan kilisesinin mensuplarının bağışlarıyla desteklenen ve asıl amacının “*Hiristiyanlığı dinsizler (ya da başka dinden olanlar) arasında yaymak*” olduğunu açıklayan ABCFM, Osmanlı Devleti’ndeki faaliyetleriyle bu amacına büyük ölçüde ulaşacaktır. Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarına ayak basmalarından sonra ilk on yıl yöreyi, halkı, devleti tanıma, yerel dilleri, adetleri ve değerleri öğrenmekle geçirdiler¹⁶.

Protestan mezhebinin temsilcileri olan Amerikalı misyonerler, ilk olarak devletin hâkim kitlesi olan Müslümanlar arasında çalışmaya başladılar. Ancak geleneksel Osmanlı yaşam tarzı ve Müslümanların dini duygularına sıkı bağlılıklarından dolayı onları Hristiyanlaştırmayı başaramadılar. Bunun üzerine misyonerler ikinci çalışma alanı olarak seçtikleri Museviler üzerinde çalışmaya başladılar. Fakat din kurallarına olan sıkı bağlılıklarından dolayı, Musevileri de Protestanlaştırmanın mümkün olmadığını gördüler. İkinci alanda da başarı sağlayamayan Amerikalı misyonerler bu defa üçüncü çalışma alanı olarak tespit ettikleri Rumlara yöneldiler. Rumların milli bilinç kazanma yolunda önemli adımlar atmış olmaları sebebiyle yine başarı sağlanamadı¹⁷.

Böylece Osmanlı ülkesinde diğer bir önemli unsur olan Ermenilere yöneldiler. Aslında Ermenilerin Protestanlıkla ilk temasları 1821 yılında Amerikan Misyonerler Kurulu’na bağlı Rahip Parsons ile gerçekleşmiş ve Ermeniler arasında Protestanlık yayılmaya başlamıştı. Bunun üzerine, ABCFM 1829 yılında Malta adasında yaptığı toplantıda Ermeniler arasında çalışılmasına ve Ermenilere yönelik bir istasyon kurulmasına karar vermişti. Dr. Eli Smithve Henry GrayOtis DwightDoğu Anadolu’da yaşayan Ermeniler, Türkler ve Kürtler üzerinde araştırma yapmak üzere görevlendirildi.

¹⁴ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 286.

¹⁵ Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul, Aktüel, 2004, s.59-60.

¹⁶ Uygur Kocabaşoğlu, “*Doğu Sorunu*”, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu, Ankara, 8-9 Mart 1990, s.68.

¹⁷ Dilşen İnce Erdoğan, “*XIX. Yüzyılda Ermeni İsyânlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerler*”, Türk Yurdu, cilt: 26, Sayı 225 (Mayıs 2006), s.69.

Bunlar İstanbul'dan Erivan'a kadar birçok Osmanlı şehrini ziyaret ettikten sonra yerleşim merkezlerinin tarihi, coğrafyası, halkları ve onların kültürel ve siyasi durumlarını içeren raporlar hazırladılar. Bu süreçte Dwight, Ermenice öğrendi ve Ermeni tarihi ile ilgili araştırmalar yaparak Ermeniler konusunda uzmanlaştı. Boston'a gönderdiği raporlarda, Ermenilerin ilerlemeye açık bir millet olduğunu, Ermeni gençler için okul açılması ve ders kitapları hazırlanması gerektiğini yazdı. Misyonerlerin Ermenilere yönelmesinin sebepleri arasında, Osmanlı Devleti'nin halkın eğitim ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması ve Ermeni sınıfları arasında yaşanan problemler sayılabilir¹⁸.

1830-1831 yılında Osmanlı topraklarında Amerikan misyonerleri tarafından yapılan bu geziler, Osmanlı gayrimüslimlerinin yakından tanınmasına fırsat verdi. 1830'da Osmanlı Devleti ile ABD arasında imzalanan anlaşma ile Amerika'ya "*en ziyade müsaadeye mazhar millet*" statüsü verilmiştir¹⁹. ABD ile 1830 yılında imzalanan "*Seyrisefain ve Ticaret Antlaşması*"ndan sonra birçok istasyon kuruldu. 1825'te İzmir'de kurulan istasyonları, 1833'te İstanbul, 1835'de Trabzon ve 1848'de Bursa istasyonları takip etti²⁰. ABCFM, Anadolu'yu üç misyon bölgesine ayırdı. Buna göre, Antep ve Maraş merkez istasyonunu; Van, Erzurum, Harput, Bitlis ve Mardin Doğu misyonunu; İstanbul, Bursa, İzmir, Kayseri, Trabzon ve Merzifon'da Batı misyonunu oluşturmaktaydı²¹. Anadolu'nun bu şekilde misyon merkezlerine ayrılmasından sonra ABCFM'nin çalışmaları hızlandı. Nitekim 1848 yılında Antep'te misyoner istasyonunun kurulmasının ardından; Musul'da 1850, Arapkir'de 1853, Tokat ve Kayseri'de 1854, Maraş, Halep, Sivas ve Harput'ta 1855, Urfa, Antakya ve İzmit'te 1856, Diyarbakır'da 1857, Mardin, Bitlis ve Edirne'de 1858, Adana'da 1863'te arka arkaya misyon istasyonları kuruldu²² veya misyonun ifadesiyle buralar "*işgal edildi*" (occupied)²³. Bu merkezlerin her birinde Amerikan ABCFM teşkilatına ait binalar kuruldu. Ücretsiz İngilizce dersleri verilmeye

¹⁸ Ömer Turan, "*Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwight'a Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler*", Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce", der., Mustafa Çalık, Ankara, Cedit Neşriyat, 2006, s.194-195.

¹⁹Hasan Tahsin Fendoğlu, "*Amerika Birleşik Devletlerinin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti*" Türkler, c. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 194.

²⁰Mithat Aydın, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s.141

²¹Rufus Anderson, *History Of The Missions Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Volume I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872; s. 30; Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerindeki Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 91.

²² İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 13.

²³Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 93.

başlandı. Öyle ki, 1860’larda yerli Protestan Ermeniler, artık Amerikan kitaplarını ve süreli yayınlarını anlayabilmekteydi²⁴.

1830’da Osmanlı ülkesinde hiçbir Protestan yok iken, 1850 yılında Osmanlı topraklarında en az 50 merkezde Protestan ve onlara ait 10 kilise bulunmaktaydı. 1853’te A.H. Layard, İngiliz parlamentosunda “*Türkiye’de Protestan etkinin hissedilmediği bir yerin bulunmadığını*” söylüyordu²⁵.1850 yılında, Protestanlara “*millet*” statüsünün verilmesi ve Osmanlı Devleti’nin o dönemdeki siyasi durumu, Anadolu’daki misyoner faaliyetlerinin artmasına zemin hazırladı. Amerikalı misyonerler, önce eğitim sonra sağlık hizmetleri geliştirerek halkla daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştılar. Protestan Ermeniler, kendi cemaatlerinin devlet tarafından kabul görmesinden sonra hiçbir korku duymadan, serbestçe hareket etme fırsatı bulduklarından, Protestan okullarına duyulan talep arttı. ABCFM misyonu da bu durumdan faydalanmak üzere Anadolu’ya yönelik girimlerini artırdı²⁶. Bu süreçte Amerikan misyonerlerinin Osmanlı ülkesindeki koruyucusu İngiliz Konsoloslukları olmuştur²⁷.

Mardin’de ABCFM Teşkilatının Kurulması

Amerikan ABCFM misyonerleri 1835 yılında Musul, Diyarbakır ve İran’ın Urmiye bölgesinin oluşturduğu üçgende misyon merkezi kurulmasını kararlaştırdılar. Bu dönemde Diyarbakır merkezli çalışmalar Musul’a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak düşünülmüştür²⁸. Mardin Misyonu, 1835’de Nasturi Misyonu’nun kurulmasıyla başlayan sürecin devamıdır. Amerikan Protestan misyonerleri Nasturi Patriği ile iyi ilişkiler kurmuşlar, 1842’de Patrik Mar Yuhanna ABD’ye bile gitmiştir. 1841’de Hakkari Misyonu kuruldu. Nasturilerle Hakkari Bey’i Nurullah’ın arasının açılması ve Bedir Han Bey ile birlikte Nasturilerin²⁹ katledilip yağmalandığı sırada misyon da yıkıldı. Patrik Musul’a kaçarak İngilizlere sığındı. Bunun üzerine misyonerler, Hakkari’de çalışamayacaklarını düşünerek faaliyetlerini Musul’a kaydirdılar³⁰.

²⁴ Kantarcı, *age*, s.61.

²⁵ Aydın, *age*, s.142.

²⁶ Kocabaşoğlu, *age*, s.15.

²⁷ Kocabaşoğlu, *age*, s. 34.

²⁸ Mehmet Şimşek, “*Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri*”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır, (Ed: B. Yediyıldız-K.Tomenandal), c. III, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2008, s. 797.

²⁹ Bedirhan Bey ile Nasturiler arasında meydana gelen hadiseler için bkz. Cabir Doğan, “*1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2010, sayı: 22, s. 1-18.

³⁰ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 281.

Bu süreçte Dr. Ashael Grand diğer bir misyoner Homes ile birlikte³¹ 1839-1844 yılları arasında Van, Diyarbakır, Harput, Mardin ve Musul gibi önemli yerleşimleri ziyaret ederek halk arasına girmiş ve bölgede kurulabilecek misyoner örgütü için incelemeler yapmıştır³². 1849 yılında Urmiye Misyonu'ndan Justin Perkins'in Musul, Diyarbakır, Mardin gezisinden sonra bu bölgede Süryani Misyonu kurulması önerisiyle, bu yılda "*Musul Misyonu*" kuruldu. Musul'a atanan üç Misyoner Süryani Kadimlerle ilgili araştırmalara başladı³³. 1850 yılında Dr. George W. Dunmore, Diyarbakır'a misyoner olarak atandı. Dr. Dunmore bu süreçte Diyarbakır ve Mardin'de misyon çalışmalarının temelini atmaya çalıştı³⁴. Nitekim bu dönemde Mr. Marsh adlı kişi Mardin'de bir misyonerlik turu gerçekleştirdi. Mr. Marsh'ın Süryanilerin dini başkenti olarak gördüğü Mardin'de istekli kişilerden yüzlerce kişi bulundu ve misyonerlik merkezi için yer tespiti yapıldı³⁵. Mardin'e gelip ikamet eden ilk Amerikalı misyoner, 1858'de Musul'dan gelen Williams'tır. Bu tarih aynı zamanda Mardin misyonunun kuruluşu veya ABCFM'nin kendi ifadeleriyle "*Mardin'i işgal*"³⁶ tarihi olarak kabul edilir.

1858 yılında kurulan Mardin Misyonu, 1860 yılında merkezi Harput olan Doğu Misyonu'na bağlandı. Mardin istasyonu kurulduğu 1860 yılında bir ibadet yeri ve ortalama 65 pazar cemaati ile dini çalışmalarını başlatmıştı³⁷. Amerikan misyonerleri, Osmanlı ülkesinde genellikle Ermenileri hedef kitle olarak benimsemesine rağmen Mardin'de genellikle Süryanilerin nüfus yoğunluğu nedeniyle öne çıktığı görülmektedir. Bu nedenle 1852-1860 yıllarında Süryanilerin bir kısmı Protestan yapılmıştır³⁸. İlk episkopos Diyarbakırlı Şemmas Saliba ve Mardinli Şemmas Cercis Hedaye'dir³⁹.

³¹ İbrahim Yılmazçelik, *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara, 2001, s.38.

³² Thomas Lourie; "*Dr. Grant And The Mountain Nestorians*", *New Englander Nullius Addictus in Verba Magistri*, Vol. XI New Series Volume V, 1863, s. 446; Barbara Merguerian, "*Amerikalıların Gözünden 19. Yüzyılda Diyarbakır (1830-1860)*", İngilizceden Çeviren: Altuğ Yılmaz, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri, Edit: Cengiz Aktar, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 38;

Esra Danacıoğlu, "*Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri*", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu, M. S. Koz, E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, s. 167.

³³ W. C. Dewey, *Mardin In Mezopotamia, The Missionary Herald Containing The Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a view of Other Benevolent Operations for the year 1889*, Press of Samuel Usher, Boston, s. 97.

³⁴ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 281-182.

³⁵ Anderson, *age*, s.36.

³⁶ Kocabaşoğlu, *age*, s. 93.

³⁷ Dewey, *age*, s. 97.

³⁸ Suavi Aydın, "*19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Aşiret ve Devlet, İmparatorluğun Kendi Şarkında Taşrayla İmtihani*", Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri, Edit: Cengiz Aktar, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 169.

³⁹ Midhat Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İctimai Tarihi*, Baha Matbaası, İstanbul 1974, s. 74.

ABCFM Misyon Teşkilatının Kurumsallaşması

Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisinde faaliyet göstermiş en önemli istasyonlardan birisi Mardin istasyonudur⁴⁰. Mardin’de 1860 yılında misyon⁴¹ kurulduktan kısa süre içinde üç istasyon kurmakla birlikte aynı zamanda kiliseler, okullar, yetimhaneler⁴², hastaneler ve yurtlar inşa ederek bölgede etkin bir konuma gelmişti. Bu faaliyetlerin yürütülmesinde iki etkin ismin öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan birisi uzun süre Urmiye’de çalışan Misyoner Frederick Williams idi. 1858’de Mardin’e gelen Frederick Williams 1862 yılında sekiz öğrenciden oluşan bir sınıf açtı. Bu öğrencilerden birisi daha sonra ilk yerli papaz olacak olan Abdunnur adlı kişidir. Bu kişi daha sonra Diyarbakır’ın Kıtırbıl Kilisesi’nde uzun yıllar fedakarca çalışmış ve Diyarbakır Vilayeti’nde hatırı sayılır bir şöhrete sahip olmuştur⁴³. 1867 yılında Mr. William ve 19 misyon çalışanının faaliyetleri neticesinde 1867’de Mardin Protestan kilisesi açıldı. Bu kilisenin ilk papazı (pastor), maaşı cemaat tarafından ödenen, Cercis bin Abdullah Hadaye isimli bir Süryani’ydi⁴⁴.

Mardin misyon çalışmalarında ikinci önemli isim ise AlpheusNewellAndrus’dur. 1868’de eşiLouisa ile beraber Mardin’e gelen Mr. Andrus kırk yılı aşkın bir süre bu görevi sürdürmüştür⁴⁵. Kısa süre içerisinde Arapça öğrenen Mr. Andrus, yıllık 1000 dolar maaş almaktaydı. Bir süre sonra Harput’a giden Andruslarorada kısa bir süre kaldıktan sonra, Mardin İlahiyat Okulu’nda görevlendirilen TheodoraPond’la birlikte Mardin’e geri döndüler. Mardin misyon merkezine atanan kişilerin eşleri de misyon çalışmalarına katılmaktaydı. Bu kişilere bekâr olan Misses Olive L. Parmalee ile İsabella C. Baker de iştirak etmekteydi⁴⁶. Mardin misyonun kurucusu olan Frederick Williams 14 Şubat 1872 tarihinde hayatını kaybetti⁴⁷. Bu süreçte misyoner Theodoraile Julia Pondda başka misyon merkezlerine gittiler. Böylece karı koca Andruslar Mardin’de yalnız kaldılar. Louisa okuma, biçki-dikiş, sağlık kurslarına başladı. Andrus ise, uç istasyon ve köylere uzun süreli

⁴⁰ Ayhan Öztürk, “Amerikan Board’ın Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti’nde Kurduğu Misyonlar”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 23, Yıl: 2007/2, s. 71.

⁴¹ Kocabaşoğlu, *age*, s. 108.

⁴² 1900 yılında Amerikan misyonierleri Erzurum, Harput, Mardin, Van ve Bitlis’deki yetimhanelerde 2000 çocuk barındırmaktaydı. Kocabaşoğlu, *age*, s. 152.

⁴³ Anderson, *age*, s. 140.

⁴⁴ GrattanGeary; *Through AsiaticTurkey, Narrative of a Journeyfrom Bombay totheBosphorus*, London 1878, s. 159-160; Aydın ve diğerleri, *age*, s. 282, İshak Armale; *Türkiye Mezopotamiasında Mardin*, Çev.: Turan Karataş, Nsibin Yayınevi, İsveç 1993, s. 38.

⁴⁵ Aydın ve diğerleri, *age*, s.282-283.

⁴⁶ Anderson,*age*, s. 129.

⁴⁷ Anderson, *age*, s. 139.

seyahatler yaptı. Bu dönemde Mardin Misyonuna görevli olarak atanan Olive L. Parmalee, köy çocukları için üçüncü bir okul kurdu. Parmalee, kendi adına misyoner olarak gönderilen ilk yedi kadından biriydi⁴⁸.

1860 yılında kurulan Mardin Misyonu'na kısa süre içerisinde birçok istasyon bağlandı. Merkez istasyonunun denetimi altında faaliyet göstermiş olan Musul, Siirt, Kırtebîl, Derike, Karabaş, Midyat ve Kulleth dış istasyonlarında birer kilise bulunmaktadır ve buralar birinci derecede dini faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerdir. Karabaş, Kabî, Kulat, Benabul, Manensyek, Nusaybin, Görli ve Yenişehir dış istasyonları genellikle bir vaizin bulundurulduğu ve ibadet yerlerinde dini çalışmaların sürdürüldüğü yerlerdir.⁴⁹ Mardin istasyonu zamanla çalışma sahasını oldukça genişletmiştir. Nitekim bazı misyon merkezleri Mardin'den önce kurulmasına rağmen sonraki tarihlerde Mardin'e bağlanmıştır⁵⁰. Bu kapsamda zaman zaman merkez istasyon olarak faaliyet göstermiş olan Diyarbakır 1868 yılında kendisine bağlı Derike, Kırtebîl, Karabaş, Kabekoy, Satıköy, Hazro, Lice istasyonları ile beraber Mardin istasyonuna bağlanmıştır⁵¹. Başka istasyonların da Mardin'e bağlanmasıyla ibadet yeri sayısı 6'dan 13'e, kiliseye üye sayısı 57'den 245'e, kilise sayısı 3'ten 5'e, Pazar vaazlarına katılan kişi sayısı ise 211'den 850'ye yükselmiştir⁵².

1868 yılında Harput merkezli Doğu Misyonu'nun başında bulunan Mr. Herman N. Barnum Diyarbakır ve Mardin'i de içerisinde alan birçok şehri gezdi. Harput İlahiyat Okulu'ndan yeni mezun olan yerli papazların bölgede Protestanlığı yaymak için bu gezinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır'da iki önemli toplantı yaptı, vaazlar verdi. Bu toplantılardan birisine 850 kişi katılmıştır. Bir süre burada kaldıktan sonra Mr. Barnum beraberindeki misyonerler ve altı papazla beraber misyon çalışmalarını denetlemek için Mardin'e hareket etti ve bir süre orada kaldı⁵³. Mr. Andrus'un beraber çalıştığı Theodora Pond 1870 yılında önce Siirt bölgesinde çalışmalara katıldı ve daha sonra Musul'daki misyon merkezine gitti⁵⁴.

⁴⁸ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 282.

⁴⁹ Yücel, *age*, s. 158.

⁵⁰ Mardin Misyon merkezine zaman içerisinde bağlanan yerler ve kuruluş tarihleri şöyledir: Diyarbakır (1850), Mardin, Siirt, Kırtebîl, Hazro (1860), Kulleth, Karabaş (1861), Hasankeyf (1862), Derike, Satıköy, Lice (1863), Kabiköyü (1864), Görli (1865), Kalaat, Musul, Redvan (1867), Telkafe (1868), Midyat (1869), Benabul, Tel Jihan (1870), Kabi (1871), Manensyek (1872), Çaruk (1875), Aman, Bati, Refuri (1878), Kafene, Kerboran, Binkelf, Habrunaz, Bağdat (1879), Erdi, Elkaş (1880), Azakli (1880), Nusaybin (1894), Yenişehir (1902), Aillaze, Sadeya (1907). Yücel, *age*, s. 145.

⁵¹ Yücel, *age*, s. 156.

⁵² Yücel, *age*, s. 157.

⁵³ Anderson, *age*, s. 132.

⁵⁴ Anderson, *age*, s. 138.

1877 yılında Mr. Andrus'un başkanlığındaki misyonda, Dr. Thom⁵⁵ adında bir misyoner görevlendirildi. Dr.Thom'un eşi ve iki genç kadın ise misyonda öğretmen olarak görev yapmaktaydılar. 150 kişilik bir cemaat oluşturan misyon, yerli ilahiyat öğrencilerini yedi ay misyonda eğitiyor, bunlar beş ay köyde öğretmenlik yapıyordu. Yerli papazın, cemaat tarafından ödenen maaşı 2100 kuruştur; 1877'de maaş ve öteki masraflar için 6000 kuruş ödeniyor, 45 kilise görevlisi 200 pound toplayarak yeni bir şapel ve okul inşa etmek istiyorlardı⁵⁶.

Bu dönemde Kerboran'da (Dargeçit) Protestanlar kilise açılması için başvuruda bulunmuşlardır. Bu arada Süryaniler (Yakubiler), Protestan yetkilisinin evini basar, evin çocuğu baskında ölür, 200 koyunu da alıp giderler. Protestanların intikam alma isteklerini din adamları önlemiştir. Kadıya verilen rüşvetle konu kapatılmak istenince, Mr. Andrus sorunu valiye götür⁵⁷. 1880'de, Caleb Frank Gates Mardin misyonuna gelip, 13 yıl Mardin'de çalışır⁵⁸. Caleb, 1894'te Harput Misyonu'nun başkanlığına atanacaktır⁵⁹. 1881'de Midyat İstasyonu açılır. Mr. Andrus sık sık iki günlük yoldaki Midyat'a gidiyor, birkaç ay ailece orada kalıyorlardı. Mr. Parry'nin, Mardin-Midyat arasındaki halkın Amerikalı misyonerlerin seyahatleri sebebiyle yabancılara alışkın olduklarını söylemesi, bölgedeki yoğun misyoner trafiğini ortaya koymaktadır⁶⁰. Aynı yıl Mardin Misyonu'na bağlı, toplam 6 kilise ve 25 yerleşim yerinde çalışma yürütülüyordu⁶¹.

Bu yıllarda Mardin Kilisesi ile misyonun arası, ABD'den gelen fonların daha güzel kilise binası yapılması konusunda meydana gelen anlaşmazlıkla bozuldu. 1889 yılında Protestan kilise sayısı 8, cemaatin üye sayısı 449 idi.13 yerde günlük ibadet ve hafta sonu ayini yapılıyordu. Merkez Misyonu bağlı 21 istasyonun nüfus alanı 139.417, takipçileri ise 2.288 kişiydi. Bunlardan 1.187 kişi Pazar ayinine katılıyordu. 1887'de 1138 Kutsal kitap, 2465 başka kitap ve ders kitabı dağıtıldı. Mardin Misyonunun görevi de, bu aşamada

---

⁵⁵ ABCFM teşkilatının görevlendirdiği misyonerlerin büyük ölçüde doktor olduğu görülmektedir. Hz. İsa'nın kendisi Tanrısal gücünün bir kısmını hastaları iyileştirmekte kullandığına göre, tıbbi yardım ve bakımın misyoner faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olması doğaldır. Dolayısıyla misyoner faaliyetlerin başladığı yerlerde, bu alandaki çalışmalarda başlar. Kocabaşoğlu, *age*, s. 127.

⁵⁶ Geary, *age*, s. 159.

⁵⁷ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 282.

⁵⁸ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 283.

⁵⁹ Açıkse, *age*, s.159.

⁶⁰ Oswald H. Parry, *Six Months In Assyrian Monastery*, Horace Cox, London 1895, s. 176.

⁶¹ Mardin Misyon merkezine zaman içerisinde bağlanan yerler ve kuruluş tarihleri şöyledir: Diyarbakır (1850), Mardin, Siirt, Kırtebil, Hazro (1860), Kulleth, Karabaş (1861), Hasankeyf (1862), Derike, Satıköy, Lice (1863), Kabiköyü (1864), Görli (1865), Kalaat, Musul, Redvan (1867), Telkafe (1868), Midyat (1869), Benabul, Tel Jihan (1870), Kabi (1871), Manensyek (1872), Çaruk (1875), Aman, Bati, Refuri (1878), Kafene, Kerboran, Binkelf, Habrunaz, Bağdat (1879), Erdi, Elkaş (1880), Azakli (1880), Nusaybin (1894), Yenişehir (1902), Aillaze, Sadeya (1907). Yücel, *age*, s. 145.

ibadete önderlik etmekten çok, çevrede dine kazandırılacak yeni insanlar bulmak, eğitim ve dini kitapları dağıtmak olarak belirlenmişti⁶².

Bu dönemde Irak'ta arkeoloji çalışmaları yapan GertrudeBell, Mardin'e geldiğinde çevre hakkında ve HeinrichKiepert haritasında olmayan köy adları ile harap kiliseler hakkında Mr. Andrus'tan bilgi almıştır. Bell, Andrus'un çevreyi iyi tanımakla ün yaptığını yazmaktadır⁶³.Mardin ve çevresinde Ermenilerle Müslümanlar arasında ciddi karışıklıkların yaşandığı 1895 yılında kiliseye üye sayısı 442 iken, Pazar vaazlarına katılan kişi sayısı 1464 olmuştur. Bu rakamlar 1913 yılına gelindiğinde Mardin ve buraya bağlı dış istasyonlarda bulunan ibadet yeri sayısı 16'ya, kilise sayısı ise 7'ye, kilise üye sayısı 772'ye, Pazar vaazlarına katılan cemaat sayısı ise 3125'e yükselmiştir⁶⁴.

Mardin ABCFM'nin Eğitim ve Sağlık Kurumları

Amerikalılar ABCFM Protestanları için önemli bir istasyon merkezi ve üs olarak merkez seçilen Mardin'de Amerika "müessesat-ı hayriye" adına hastane⁶⁵, eczane, zükûr mektebi, inâs mektebi, mektep yatakhane ve misyonerlerin ikamet edeceği haneler⁶⁶ yetimhaneler inşa edilmiştir. Bu kurumlar bugünkü adıyla Diyarbakır Kapı (Mişkin) Mahallesi'nde dört kişiden alınan arsa üzerine inşa edilmiştir. Bu kurumların bulunduğu Mişkin Mahallesi Müslüman ve Hıristiyanların karışık olarak yaşadığı bir yerdir. Mişkin Mahallesi'ndeki bu yer İbrahim Ağa Camii'ne ve Halife Mescidi'ne tahminen 300, kaleye ise 2000 metre uzaklıktadır. Bu mesafede diğer gayrimüslimlere ait herhangi bir arazi ve yapı yoktur⁶⁷.

Kurulan Mardin Misyonu, misyoner Dewey'in ifadesiyle, şehrin dışında, pisliğin ve doğu şehirlerinin öteki nahoş özelliklerinin uzağında, fakat halkın kolay ulaşacağı bir yerdeydi⁶⁸. Bu misyon merkezinin bazı Avrupalı seyyahlar tarafından ziyaret edildiği anlaşılmaktadır⁶⁹.ABD'nin İstanbul Sefareti tarafından 1903'te Osmanlı Devleti Hariciye

⁶² Aydın ve diğerleri, *age*, s. 283-284.

⁶³ GertrudeBell, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin with an introduction and notes by Marlia Mandell Mango*, Pinder Press, Londra 1982, s. 27.

⁶⁴ Yücel, *age*, s.152.

⁶⁵ Ayhan Öztürk, "Amerikan Board'ın Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonlar", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 23, Yıl: 2007/2, s. 69.

⁶⁶ Dr. Daniel Marrison Benonia Thom, Mister Dudu (Dewey) ve Amirin'in ikametgâhları 1869 (1285) yılında inşa edilmiş olup binaların kıymeti 55.000, arsa kıymeti 6000, yüksekliği 7 metre, kapladığı alan 675 metrekaredir. Herhangi bir vergiye tabi olmayan bu binaların genişliği 15, uzunluğu 45 metre, oda sayısı ise 34 adettir. 1869 yılında inşa edilen bu binalar için Belediye tarafından ruhsat verildiği beyan olunmuşsa da böyle bir kayda ne belediyede ve ne de Dr. Thom'un nezdinde görülmemiştir, BOA, ŞD, 1497/10.

⁶⁷ BOA, ŞD, 1497/10.

⁶⁸ Dewey, *age*, s. 97.

⁶⁹ Geary, *age*, s. 158.

Nezaretî'ne gönderilen “*Amerika'nın Mekatip ve Müessesat-ı Hayriye ve DiniyesiniMübeyyinCevdvel*” de Mardin Sancağı'nda bulunan kurumlar şöyle belirtilmiştir: “*Zükûr Mektebi ve Müştemilatı, İnâs Mektebi ve müştemilatı, Ruhban Mektebi, Hastahane ve Eczahane, misyoner mesakini ve arazi vesaire.*”⁷⁰.

Mardin Belediye Başkanlığı ile Vergi Baş Kâtipliği tarafından tanzim edilen Mardin'deki Amerikan müesseselerine ait 25 sayfa tutarındaki ayrıntılı bir cedvelde ABCFM'ye ait müesseselerin kıymeti, kısımları, yükseklikleri ve kapladıkları alanlar ayrıntılı bir şekilde tanzim edilmiştir Buna göre, hastane, eczane, zükûr ve inâs mektepleriyle dört ayrı misyonerin kaldığı ikametgâhın tüm müştemilatı ile beraber 2.739 metre kare olduğu, 99 oda, 133 kapı ve 134 pencereden ibaret bulunduğu görülmektedir. Eksperler tarafından yapılan tahminlere göre bu ABCFM misyonerlerine ait arsaların 20.500 ve binaların ise 232.500 kuruş kıymet değerinde olduğu takdir edilmiştir. Bu binaların yüksekliği beş ile yedi metre arasındadır. Yapılan tahkikatta tamamen Protestan misyonerlere ait olan bu yapıların diğer Hıristiyan cemaatleri ile hiçbir alakası olmadığı ve bu binaların inşa masrafının Boston kasabasında kurulan Protestan ABCFM “*Cemiyet-i Hayriyesi'nin iane ve tahsisatından*” karşılandığı ifade edilmiştir⁷¹.

Mardin'de Amerikan okulları içinde ilk olarak faaliyete başlayan Osmanlı kayıtlarında “*Zükûr Mektebi*” olarak adlandırılan idadi düzeyindeki erkek okuludur. Mardin Mutasarrıflığı'nın Amerikan Müesseseleri hakkında hazırladığı 28 Ekim 1912 (15 Teşrin-i Evvel 1328) tarihli bir çizelgede Erkekler (zükûr) Mektebi 1887 (1303) yılında inşa edilmiş, bina değeri 40.000, arsa değeri 2.500 olup, yüksekliği 7 metre, alanı ise 228 metrekaredir. Genişliği 6, uzunluğu 38 metre, oda sayısı ise 17'dir⁷². Ancak okulun açılış tarihi 1316 tarihli Maarif Salnamesinde Hicri 1288 (Miladi 1872-1873), hemen bir yıl sonraki 1317 tarihli Maarif Salnamesinde ise Hicri 1286 (Miladi 1869-1870) olarak belirtilmektedir. Bu okulun ruhsat tarihi ise 1892-1893 yıllarındadır⁷³.

Bu konuda ABD İstanbul sefaretinin 1903'te verdiği bilgilerde ise okulların açılış tarihi olarak Hicri 1280 (Miladi 1863-1864) tarihi verilmektedir⁷⁴. Oysa Amerikan Sefareti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Mart 1891 (12 Mart 1307) tarihli muhtırada ise, “*yirmi seneyi müteceviz bir zamandan beri idare olunmaktadır*” ifadesi dikkate alındığında

⁷⁰Gülbadî Alan, “*Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı Topraklarında Faaliyet Gösteren Amerikan Kurumları*”, Yeni Türkiye, S. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 400-402.

⁷¹BOA, ŞD,1497/10.

⁷²BOA, ŞD,1497/10.

⁷³İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 284.

⁷⁴Kocabaşoğlu, age, s. 166; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul, 2005, s. 114.

okulun 1870 yılından birkaç yıl önce kurulduğu anlaşılmaktadır⁷⁵. Mr. Andrus adına kayıtlı olan okul için Mardin Belediyesi tarafından ruhsat verildiği beyan olunmuşsa da böyle bir kayıt ne Belediye’de ve ne de Mr.Andrus’un nezdinde görülememiştir⁷⁶.

Amerikan Sefareti’nden Sadaret’e gönderilen 24 Mart 1891 (12 Mart 1307) tarihli muhtıraya göre, yatılı ve gündüzlü eğitim veren bu okul, “*mezhep ve milliyete bakılmaksızın*” herkese açıktı. Nitekim gayrimüslimlerin yanı sıra Müslümanların da bu okula devam edebildiği anlaşılmaktadır. Gündüzlü (*nehar*) devam eden tüm öğrencilerden eşit ölçüde ücret alındığı gibi; yatılı öğrencilerden (*leyli*) de hiçbir ayırım gözetilmeden eşit ücret alınıyordu. Yatılı öğrencilerin yeme, içme ve barınması için pansiyon bulunmaktaydı. Mektep ücretini ödemeye muktedir olmayan talebeler, sonradan ödenmesi şartıyla yapılan senetlerle okula kabul edilmekteydi⁷⁷.

Misyon kayıtlarına göre bu okulda 1885’de 20, ikinci yıl 45, üçüncü yıl 48 öğrenci okumuştur. Bu öğrencilerin ilk yıl tamamı, ikinci yıl 36’sı, üçüncü yıl ise yirmisi yatılıydı⁷⁸. Öğrenciler, 1885-1886 ders yılında yatılı ve ders ücreti olarak toplam 94 lira 25 kuruş (öğrenci başına iki lira kadar) ödemişlerdir. 1887-1888 ders yılında ödenen ücret 78.5 liradır (öğrenci başına 1.6 lira). Oysa bu okulda öğrenci başına isabet eden maliyet ilk yıl beş lira, ikinci yıl beş buçuk liradır. Aradaki fark yerli yabancı hayırseverler ve ABCFM tarafından karşılanmaktadır. Nitekim yerli katkı 20 lira 70 kuruş iken, ABCFM’nin katkısı 82 lira 48 kuruş, sonraki yıl yerli katkısı 61 lira 25 kuruşken, ABCFM’nin ki 110 lira 99 kuruş, üçüncü yıl yerli katkısı 36.5 lira, ABCFM’nin katkısı 93.5 liradır⁷⁹.

Eğitim süreleri üç yıl olan bu okulda 1887-1888 ders yılında eğitim gören 48 öğrenciden 37’si Protestan Ermeni, 5’i Yakubi, 1’i Gregoryan Ermeni ve 5’i de Katolik’tir. 1885-1886 ders yılında Gates adlı misyoner 30 öğrenciye ders veriyordu⁸⁰. 1885-1886 yılında bir Müslüman öğrenci de bu okulda okumaktaydı. Müslüman çocuklarının bu okullarda okuması son derece istisnai idi. XIX. yüzyılın sonlarında ise okulun öğrenci sayısı 40’a ulaşmıştır.1887-88’de ABCFM kayıtlarına göre sayı 48’dir⁸¹. Osmanlı kayıtlarına göre öğrenci sayısı 1898’de 40, 1899’da ise 42’dir⁸².

⁷⁵ BOA, HR. SYS, 71/32.

⁷⁶ BOA, ŞD,1497/10.

⁷⁷ BOA, HR. SYS, 71/32.

⁷⁸ Kocabaşoğlu, *age*, s. 171.

⁷⁹ Kocabaşoğlu, *age*, s. 167.

⁸⁰ Dewey, *age*, s. 97.

⁸¹ Kocabaşoğlu, *age*, s. 171.

⁸² Özcoşar, *age*, s. 284.

Hem Osmanlı hem de ABD makamlarının kayıtlarına göre Erkekler Mektebi ile aynı tarihlerde açılan başka bir okulda Kızlar (İnâs) Mektebi'dir. Bu okulun iki amacı vardır. Genel amaç kızların eğitimini artırmaktır. Özel amaç ise bayan öğretmenlerin yetişmesine katkıda bulunmak, hiç değilse yerli misyoner yardımcılara ve yerli öğretmenlere okumuş eşler yetiştirmektir⁸³. Bu okulu MrsDewey idare etmekteydi⁸⁴. Kızlar (inâs) Mektebi Mr. Andrus'un ikametgâhı ile bir aradadır. Herhangi bir vergiye tabi olmayan bu binanın değeri 45.000, arsa değeri 5000, yüksekliği 7 metre, alanı ise 432 metrekaredir. 1875 (1291) yılında inşa edilen binanın genişliği 16, uzunluğu 27 metre, oda sayısı ise 22 adettir. 1875 yılında inşa edilen bu bina için Belediye tarafından ruhsat verildiği beyan olunmuşsa da böyle bir kayda ne belediyede ve ne de Dr. Thom'un nezdinde görülememiştir⁸⁵.

Kızlar Mektebi'nde yatılı (leyli) olarak 22 talebe olup bunların 15'i ücretsiz ve yedisi ücretlidir. Gündüzlü (nehari) olarak 62 talebeden 42'si ücretsizdir. Okula her cemaat ve mezhepten öğrenci kabul edilir. Kızlar için yatılı birinci haftadan yarım ve ikinci haftadan birer çeyrek Osmanlı lirası ücret alınırdı. Fakir öğrenciler ise meccanen (ücretsiz) tedris ediliyordu⁸⁶. Bu okulda Maarif Salnamelerine göre; 1898'de 25, 1899'da ise 23 kız öğrenci bulunmaktadır⁸⁷. Arapça, Ermenice, Süryanice, Türkçe ve İngilizce eğitim verilen bu okullarda, sınıflara bölünmüş olarak İncil Okuma, Aritmetik, Ermenice gramer, Coğrafya, Yazı, Müzik ve Kompozisyon, Tarih ve Teoloji dersleri veriliyordu⁸⁸.

Erkek ve Kız Mekteplerine bağlı yatakhane 1911 (1327) yılında inşa edilmiş olup 50 kuruş vergiye tabidir. Bina kıymeti 5.000, arsa kıymeti ise 500 olan yatakhanein yüksekliği 7 metre, alanı 91 metrekare, genişliği 13, uzunluğu 7 metre, oda sayısı ise 2'dir⁸⁹.

Bu okulların yanı sıra 1888'de ABD misyonerlerinden MissNutting'in çocuklar için yuva açmış olmaları⁹⁰ daha alt düzeyde okulların mevcudiyetini akla getirmektedir. Kayıtlarda yer almasa da, misyonerlerin "commonschoools" dedikleri⁹¹ sonraki eğitim faaliyetlerine basamak oluşturacak daha alt düzeyde okul Mardin'de de mevcuttur. Bu okulun açılış tarihi Mardin'de ABD misyonununun diğer okullarından sonra olmalıdır.

⁸³ Kocabaşoğlu, *age*, s. 86.

⁸⁴ Dewey, *age*, s. 97.

⁸⁵ BOA, ŞD,1497/10.

⁸⁶ BOA, ŞD,1497/10.

⁸⁷ Özcoşar, *age*, s. 284.

⁸⁸ Kocabaşoğlu, *age*, s. 86.

⁸⁹ BOA, ŞD,1497/10.

⁹⁰ Dewey, *age*, s. 97.

⁹¹ Kocabaşoğlu, *age*, s. 86.

Okulun temel amacı, Arapça konuşulan bölgelere hizmet verecek misyoner yetiştirmektir⁹². Okulun eğitim süresi 5 yaz dönemi idi. Okulun öğrencileri okulun açık olduğu 7 aylık dönemde okulda okuyorlar, yılın 5 ayında ise Hıristiyan köylerde din öğretmenliği yapıyorlardı⁹³.

Bir ara bu okula hazırlık sınıfı mahiyetinde “*acedemy*” ya da “*trainingscholl*” adıyla hazırlık sınıfları da açılmıştır⁹⁴. Amerikan misyonunun eğitim kadrosunun başında misyonerler olmakla beraber, yerli cemaatten öğretmenler de yer almaktaydı. Mardin Amerikan Erkekler Mektebi’nde öğretmenlik yapan önemli isimlerden birisi Hanna SırrıÇıkkı’dır. Diyarbakır’da Süryani Kadim cemaatinin eğitim işlerinin uzun süre sorumluluğunu yapmış olan Hanna Sırrı Çıkkı’nın 1890’ların sonunda muhtemelen cemaatle yaşadığı bir sorun sebebiyle Amerikalıların daveti üzerine Mardin Amerikan Erkekler Mektebi’nde ders vermeye başlamıştır⁹⁵.

Mişkin Mahallesi’nde kurulan bu okullar için 1868-1893 yılları arasında ABD’den 12.000 dolar katkı sağlayan ABCFM misyonu, yerli katkıları bunun iki katına çıkarmış ve 1893’te okulların bütün masraflarını kendi oluşturduğu kaynaklarla karşılamıştır. 1908’de Osmanlı topraklarındaki misyon faaliyetlerinin genel değerlendirmesini yapan James L. Barton, Japonya dışında yerel kaynak açısından en başarılı ülke olarak Osmanlı ülkesini göstermektedir⁹⁶.

ABD misyonerlerinin, bu okullar dışında, Mardin’deki bir başka okulu, teoloji okulu olarak da nitelendirebileceğimiz “*ruhban okulu*”dur. Osmanlı resmi kaynaklarında bu okul hakkında bilgi yer almamaktadır. 1903’te ABD İstanbul Sefareti’nin verdiği “*Amerika’nın Mekatip ve Müessesat-ı Hayriye ve Diniyesini Mübeyyin Cevdvel*” de dahi bu okulun sadece adı bulunmaktadır.⁹⁷ 1889 yılında burada görev yapan Muallim Hanoş Efendi, dört dilde vaaz verebiliyor, iki dilde konuşabiliyordu⁹⁸. Yerli halkla dil sorununu aşmak isteyen Mr. Andrus, İncil’i Ermeni harfli Kürtçe ve Arapça harfli Kürtçe ve Arapçaya çevirme çalışmalarına başladı⁹⁹. Bu okuldan mezun olan ilk dört teologdan biri ola İsyâ Maksî Yusef, 1872’de Diyarbakır’ın Kabi köyünde doğmuş, Süryani Kadim

⁹² Açıkse, *age*, s. 87.

⁹³ Geary, *age*, s. 158-168.

⁹⁴ Kocabaşoğlu, *age*, s. 173.

⁹⁵ Murat Fuat Çıkkı, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz. Mehmet Şimşek, Belge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 131.

⁹⁶ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 284.

⁹⁷ Gülbadi, *agm*, s. 400-402.

⁹⁸ Dewey, *age*, s. 96.

⁹⁹ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 284.

Kilisesi'ne bağlı bir ailenin çocuğuydu. Bu kişi Amerika Birleşik Devletleri'nde, İsyâ Joseph adıyla yayımladığı Yezidiler adlı çalışmaları ile tanındı¹⁰⁰.

Bir diğer kurum olan Mardin Hastanesi 1880 tarihinde inşa edilmiştir. Dr. Thom'un idaresinde kurulan hastane Mardin Mutasarrıfı'nın 8 Mayıs 1912 (25 Nisan 1328) tarihinde Diyarbakır Vilayeti'ne gönderdiği tahriratta; hastane, “*Müslim ve gayrimüslim fukara ve dermandeganın (hasta)*” ücretsiz olarak; maddi gücü olanların ise ücret mukabilinde kabul ve tedavi edildiği yerdir. 11 Haziran 1911 (29 Mart 1327) verilen izne binaen bu hastanenin bitişiğinde “*emraz-ı sariye*”ye (bulaşıcı hastalıklar) yakalanmış olan hastaların tedavisi için altı odalık ayrı bir bölüm hastaneye ilaveten inşa edilmiştir. Burası inşa edildikten kısa bir süre sonra buranın üzerine yeni bir kat ilave edilmek istenmiş ve bu amaçla ruhsat talebinde bulunulmuştur. Bulaşıcı hastalıkların tedavisi için inşa edilecek olan bu yer 135 metre karedir. Altı odadan biri ameliyathane, üçü hastaların kalması, diğer ikisinin ise görevli personel için inşa edileceği belirtilmiştir¹⁰¹.

Bu durum üzerine yapılan inceleme üzerine 1887 (1303) tarihinde inşa edilen asıl hastane binasının resmi bir ruhsata sahip olmadığı anlaşılmıştır. İlaveten yeniden inşa edilecek kısmın altı oda olacağı ve bunun keşif masrafı olan 30.000 kuruşun Dr. Thom tarafından ödeneceği, söz konusu ilave yerin inşasında herhangi bir mahzur olmayacağı belirtilmiştir¹⁰². 1327 (1911) yılında hastanenin yanında bir de eczane inşa edilmiştir. Mardin Meclis-i İdaresi'nce tanzim edilen 1 Ekim 1913 (18 Eylül 1329) tarihli mazbata üzerine Diyarbakır Vilayeti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta, Amerikalı Dr. Thom'un hastanesinin havalisinde ayrıca bir mutfak ile hamam inşasına ruhsat verilmesi talep edilmiştir¹⁰³.

1887 (1303) yılında inşa edilen hastane “*emakin-i hayriye*” olması nedeniyle vergiden muaf kılınmıştır. Bu hastanenin yıllık geliri masraflarını karşılayamadığından her sene Amerika'dan yardım gönderilmektedir. Binanın kıymeti 20.000, arsanın kıymeti ise 750 kuruştur. Üç metre yüksekliğindeki olup, kapsadığı alan 120 metrekare, oda sayısı 3,

¹⁰⁰ Mardin Amerikan ABCFM misyonu, Sincar Dağı Yezidileri ve Siverek'te başarılı sonuçlar aldı. Yezidi bir genç, misyonda okuma öğrenirken, ikinci haftasında akrabaları dinden çıkacağı korkusu ile alıp baba evine götürdüler. Siverek'ten ise köyüne öğretmen isteyen bir etkili Yezidi'den haber geldi. Andrus, 1889 yılında The Missionary Herald'a Yezidilerle ilgili bir makale yazdı. 1892'de Osmanlı Devleti'nin Yezidiler'e yönelik İslamlaştırma siyaseti başlayınca Yezidiler, Rusya'ya kaçmaya başladı. Bu süreçte Andrus, Yezidilerle ilişki kurarak bu siyasete karşı tavır aldı. Osmanlı görevlilerince tutuklanması gündeme gelince, Diyarbakır'daki İngiliz Konsolosluğu'na sığındı. Alpheus N. Andrus, *Concerning The Yeziddes*, The Missionary Herald Containing The Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a view of Other Benevolent Operations for the year 1889, Press of Samuel Usher, Boston, s. 388; Aydın ve diğerleri, *age*, s. 285

¹⁰¹ BOA, ŞD,1497/10.

¹⁰² BOA, ŞD,1497/10.

¹⁰³ BOA, ŞD,1497/10.

genişliği 6, uzunluğu ise 20 metredir. Hastane için Belediye tarafından ruhsat verildiği iddia edilmişse de böyle bir kayıt ne Mardin Belediye Başkanlığı'nda ve ne de Dr. Thom'un nezdinde görülmemiştir. 1911 (1327) yılında genişletilen hastane binasının kıymeti 13.500, arsa değeri 500 kuruştur. Yüksekliği 6 metre olan ilave bina 120 metre kare olup, genişliği 11, uzunluğu 11, oda sayısı 10'dur. Mardin Meclis İdaresi'nin kararı üzerine inşa edilmişse de ruhsatı bulunmamaktadır¹⁰⁴.

Dr. Thom idaresindeki hastanenin genişletilmesi talebi üzerine Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e sunulan 10 Temmuz 1912 (27 Haziran 1328) tarihli yazıda, hastanenin resmi bir ruhsata bağlı olduğuna dair herhangi bir kaydın olmadığı ifade edilmiştir. Oysa bu konuda Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin gönderdiği tezkireye göre Memalik-i Osmaniye'de inşa edilecek özel hastanelerle ilgili Nizamnamenin 1. maddesi gereğince özel hastane kuracak doktorların Osmanlı Devleti'nin tebaasından olması, sadakat ve iktidarıyla hüsn-i hali umur-ı tıbbiye-i mülkiye nezaretince tasdik edilmiş olmasına vurgu yapılarak Amerikalı bir kişinin hastane açmasına izin verilemeyeceği ifade edilmiştir.

Bu kişilerin te'sis etmek istediği hastane için hiçbir vergiden muaf olmaması ve hiçbir imtiyazı haiz olmamak şartıyla hastanelerin Osmanlı Devleti tebaasından bir doktor adına olmak şartıyla gerekli ruhsatın verilmesinin uygun olacağı ancak Dr. Thom'un evvelce ruhsatsız inşa ettiği anlaşılan hastaneye ilaveten inşasına ruhsat talep edildiği hususu bildirilmiştir¹⁰⁵.Mardin'deki bu hastaneden çok sayıda insanın tedavi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1900 yılında Erzurum, Harput, Van, Bitlis ve Mardin'deki hastane ve dispanserlerde tedavi olan hasta sayısı on bini aşmıştır¹⁰⁶.

Dr. Thom'un idaresinde olan bir diğer kurum hastaneye bitişik yapılan eczanedir¹⁰⁷.1887 (1303) yılında inşa edilen eczane binasının değeri 15.000, arsa değeri ise

¹⁰⁴ BOA, ŞD,1497/10.

¹⁰⁵ BOA, ŞD,1497/10.

¹⁰⁶ Kocabaşoğlu, *age*, s. 152.

¹⁰⁷ Mardin'de bulunan ve sağlık hizmeti veren Dr. Thom'un eczanesine giren Katolik Ermeniler, üç yüz kuruş kıymetindeki "*edavat-ı ticariye*" gasp etmiş ve eczanesine zarar vermişti. Yine bir Amerikan misyonerine ait bir arazideki eve girilerek ev yağmalanmış ve değerli eşyalar çalınmıştır. Amerikan sefaretî tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahriratta, Amerika'nın Mardin'deki Amerika hastanesine girilerek Dr. Thom'a ait kıymetli eşyaların çalınması ve Protestanlara ait evlerin soyulması nedeniyle durumun hükümet-i mahalliye bildirildiği ancak idarenin gerekli önlemleri almadığı ve meseleye ehemmiyet verdiği iddia edilerek, endişeler şu şekilde dile getirilmiştir; "*Bu kabil cinayat erbabı gereği gibi mücazat olmadığı halde Memalik-i Osmaniye'nin havalı-i baidesinde bulunan Amerikaluların emlaki ve hayatı netayic-i ciddiyeyi mucip olabilecek diğer taarruzlara maruz bulunmuş olacağı cihetle Hükümet-i Osmaniye'nin kendi menfaati ve zikr olunan Amerikaluların namına mütecasirlerin bulunması ve bu gibi hadisatın men'-i tekrarı zımında kat'i ve seri' tedabir ittihaz olunacağı kaviiyyen (şüphesiz olarak) ümit edildiği beyan olunmasına mebni keyfiyetin suret-i ciddiyede nazar-ı dikkate alınarak asayiş ve inzibat mahalli hakkında endişe ve tereddüt olabilecek ahvale meydan verilmemesi ve lâzıme-i adalet ve*

750 kuruştur. Yüksekliği 3, kapsadığı alan 121 metre kare olup, genişliği 6, uzunluğu ise 20 metredir. Vergiye tabi olan eczane için Belediye tarafından ruhsat verildiği beyan olunmuşsa da böyle bir kayıt ne belediyede ve ne de Dr. Thom nezdinde görülememiştir¹⁰⁸.

Müslüman Bir Çocuğun Vaftiz Edildiği İddiası

Amerikan misyonerlerinin Mardin’de kurduğu çok amaçlı ve kompleks mahiyetteki bu okullar, zaman zaman imar ve ruhsat işlemleri nedeniyle vilayet gündemini işgal etmiştir. Ancak 1890 yılı sonlarında ise Mardin merkezinde kurulan ve yatılı hizmet veren Erkekler Mektebi’de okuyan bir Müslüman çocuğun misyonerler tarafından vaftiz edildiği ve hatta Amerika’ya gönderildiği iddiası gündeme gelmiştir. Sadaret Makamı, durumu Amerikan Sefareti’nden sorarak olayın mahiyetinin bildirilmesini ister. Amerikan Sefareti de 24 Mart 1891’de Sadaret’e hitaben yazdığı beş sayfalık muhtıradan olaya açıklık kazandırmaya çalışır. Muhtıranın başında, “*yirmi seneyi mütecaviz bir zamandan beri hüsn-i idare olunmakta*” olduğu belirtilen mektebin, Mösyö Dewey’in idaresinde olduğu ifade edilir. Muhtıranın devamında ise söz konusu iddia şu şekilde izah edilir; “1885 senesi son baharında Mektep Müdürü olarak görev yapan Mösyö Ketiz ile Mösyö Andrus dağlarda dolaşırken “Batı” köyüne ulaşırlar. Köyde buldukları esnada Rumi adındaki bir çocuk bunları takip ederek, kendisini mektebe kabul etmelerini rica eder. Mektebe kabul edilen bu çocuğun başka ismi olup olmadığı bilinmemektedir. Okul yöneticileri, Rumi ifadesinin, Jerreyan isminin Arapçası olan, Armina kelimesinin yanlış söylenmiş lafzı olduğu zannıyla, çocuğa Armina adını veriler ve onu böyle çağırırlar. 1885 senesi Eylül’ünde on üç yaşında olduğu halde mektebe kabul edilip, 1886 Haziran’ına kadar mektepte ikamet eden Rumi adlı çocuk okuldan ayrılır ve iki yıl boyunca ortadan kaybolur.

İki yıl boyunca Midyat Protestan okulunda kaldığı öğrenilen Rumi, Eylül 1888’de tekrar Mardin’e döner. 1889 senesi tatil zamanı müstesna 1890 senesi Haziran’ına kadar mektepte ikamet eder. Sene sonunda eğitimini tamamlayarak diğer arkadaşları gibi Şahadetname alır ve memleketine geri döner. Birkaç ay sonra tekrar Mardin’e gelen Rumi, Amerikan misyonerlerine; Suriye’ye ve belki Mısır’a gideceğini ancak hiç parası olmadığını söyler. Bunun üzerine Mösyö Dewey, eski öğrencisi olması hasebiyle Rumi’ye yüz kuruş para verir”.

---

hakkaniyetin icrası gerekmektedir”.Amerikalı Dr. Thoma’nın durumu, Mardin Mutasarrıflığı’na bildirmesi üzerine yapılan tahkikat neticesinde eczaneye girerek önemli malzemeleri gasp eden kişilerin Mardin Ermeni Katolik cemaatinden Fotoğrafçı Samo ve aynı cemaatten iki kişi olduğu tespit edilmiş ve adliyeye teslim edilmişti. Müstantıklık’ça yapılan yargılama neticesinde Sabo’nun suçlu olduğu kesinlik kazanarak mahkûm edilmiş ve diğer kişiler serbest bırakılmıştı. Özellikle Samo’nun bu tür alışkanlıkları nedeniyle sabıkalı olduğu Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezareti gönderilen telgrafta ifade edilmiştir. (BOA, DH. H, 32/5)

¹⁰⁸ BOA, ŞD,1497/10

Amerikan Sefiri, olayın bundan ibaret olduğu ileri sürerek, bu kadar cüzi bir meblağ ile Amerika'ya gidilemeyeceğini ifade eder. Müslüman çocuğun Mardin'de kaldığı müddet esnasında “hiçbir vakit i'tikadat-ı diniyesine müdahale edilmediğini” ve vaftiz edildiği iddiasının da doğru olmadığını belirtir. Muhtıranın sonunda ise, bu tür ithamların hiç meydana gelmediğini, kötü niyetli bazı kişilerin ısrarı üzerine bunların ortaya çıktığını, bu konuda Mösyö Andrus ve Mösyö Dewey'in Sefaretin bilgisi olmadan herhangi bir malumat verme yetkisine sahip olmadığı halde yine de mahalli yetkililerin söz konusu iddialarla ilgili tahkikatına yardımcı olduklarını ve tüm sorulara cevap verdiklerini, misyonerlerin nizam ve usullere aykırı hiçbir faaliyette bulunmadıklarını belirtmektedir¹⁰⁹.

Protestan Mektebi Muallimi Hanoş Efendi Faaliyetleri

Ermenilerin ulusal bir kimlik kazanmaları ve Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir devlet kurmaları yönündeki faaliyetlerinde, gerek Osmanlı ülkesinde ve gerekse de Avrupa/Amerika'da basılan bazı eserlerin önemli etkisi olmuştur. Bu bağlamda Ermenilerin milliyetçi reflekslerini galeyana getiren bu türden eserler Osmanlı yetkili makamlarınca “*Evrak-Muzırra*” olarak ifade edilmiş ve bu eserlerin yayılmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Bu şekilde Ermeniler ile ilgili bir takım yazıları ve yayın organlarını propaganda eden kişilerin genellikle misyoner okullarında görev yapan kişiler ile değişik gerekçelerle Avrupa ve Amerika'ya giden Ermeniler olduğu görülmektedir.

1893 Ocak ayında, Yıldız Sarayı'nda toplanan özel bir komisyon insanlara zararlı yayınlar dağıtan, isyana teşvik eden ve silah sağlayan Protestan misyonerlerinin varlığına dikkat çekerek bu kişilere karşı alınması gereken tedbirleri görüşmüştür¹¹⁰. Bu dönemde ABCFM misyon teşkilatının etkin bir üyesi olan ve aynı zamanda Mardin Protestan Mektebi'nde Muallimlik yapan Hanoş Efendi'nin faaliyetleri dikkat çekmektedir¹¹¹. 1895 Kasım'ının ilk günlerinde Diyarbakır'da Ermeni olaylarının¹¹² cereyan ettiği günlerde “*Ermenistan'ın teşekkülüne*” dair el yazısıyla yazdığı “*varaka-yı muzırra*” Nusaybin kazasında neşrolununca bu durum Nusaybin'de de olayların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine Hanoş Efendi ve Protestan milletinden iki arkadaşı hakkında

¹⁰⁹ BOA, HR. SYS, 71/32.

¹¹⁰ Kieser, *age*, s. 252.

¹¹¹ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 284.

¹¹² Ayrıntılı bilgi için, Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012.

Mardin Bidayet Mahkemesi tarafından dava açılmış ve “*vuku’-ı iğtişâşa badi*” oldukları gerekçesiyle beşer sene kal’abendlik¹¹³ cezasıyla mahkûm olmuşlardır.

Bu konuda Hariciye Nezareti’nden Sadaret’e gönderilen 16 Nisan 1896 tarihli tezkirede, İngiltere Sefareti’nin beş sene müddetle kal’abendliğe mahkûm edilen Hanoş Efendi’nin “*ahval-i siyasiyeye asla müdahil olmadığı*” iddia edilerek affedilmesi istenmiştir¹¹⁴. Ancak İngiliz Sefareti’nin küçümsediği veya görmezden geldiği yazıda çok ciddi tekliflerin yer aldığı görülmektedir. İleri sürülen bu tekliflerin Muallim Hanoş’un şahsi düşüncesi mi olduğu yoksa Ermeni komiteleri ve büyük devletlerin vilayetlerdeki etki gücü olan konsolosluklar ve misyonerlerin önerisi mi olduğu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak ileri sürülen teklifler büyük ölçüde yukarıda belirtilen unsurlar tarafından savunulmakta idi. Yazının 31 Ocak 1896 tarihli (19 Kanun-ı Sani 1311) tarihli tercümesi şöyledir¹¹⁵.

1. Ermenistan vilayetleri ona müşekkel olan komisyon-i âliye müsellemdir (teslim etmek).
2. Eslihanın kâffesi Kürtler’den alınması iktiza (gerekme) eder.
3. Asakir-i Şahane’nin Sason’da ettiği telefât terci’ ve tahsinine (telafi) tekeffül (garanti) edecektir.
4. Hamidiye’nin külliye lağvı muktezidir.
5. Dördüncü taburun Ermenistan’dan çıkması iktiza eder.
6. Ermenistan vilayetlerine Ermeni valileri intihab (seçilme) kılınacaktır.
7. Mehakemat için üç Ermeni’den ve bir Türkler de intihap edilecektir.
8. Lugat-ı resmiye Ermeni lügatı olacaktır.
9. Umum Ermenistan’a Ermeni ve Türklerden 36.000 polis nasp kılınacaktır.
10. Varidatın üç kısmı Ermeninin ıslahına sarf edilecektir.
11. Ermenistan bir eyalet-i siyasiye tanınacak ve hatt-ı hümayun ile musaddak (tasdik) olacak.
12. Bir işte kanun nazarında beraat-ı adle hâsıl olmazsa onu Avrupalılardan müceddeden (yeniden) müteşekkil olan heyet ref’i (başvurma) caiz olacak ve meselenin tetkiken bil mülâhaza fasıl edeceklerdir.
13. Tekâlif-i bakiyeden (kalan vergiler) sarf-ı nazar edilecektir.

¹¹³ Bir kalenin içinde gezmesi serbest ancak dışarıya çıkması yasak olan mahkuma verilen ceza demektir.

İsmail Parlatur, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınları, Ankara 2011, s. 825

¹¹⁴ BOA, A.MKT. MHM, 637/23.

¹¹⁵ BOA, Y.MTV, 136/34.

14. Memurin-i memleketin intihabında (seçiminde) re'yi olamayacaktır.
15. Tertib-i tekâlif için bir komisyon teşkil edilecektir.
16. Her vali üç ayda bir komisyon-ı âliye hesap verecektir.
17. Erzurum valisi vülât-i memleketin en yükseği tanınacaktır.
18. Her şahıs kendi da'vasında kanaat etmezse ol da'vasınısüferaya ref'ine (müracaat) hakkı olacaktır.
19. Komisyon-ı Alâ milelden mürekkep olan divana hesap verecektir.
20. Komisyon-i Alî Ermeni patriğinin riyaseti tahtında olacak ve bu komisyon Avrupalılardan altı kişiden müteşekkil bulunacaktır.
21. Komisyon-ı Alî'yehakk-ı tebeyyünü olamayacak ve Ermenilerden bir hata hadise olur ise komisyona müracaat olunamayarak Avrupa'ya müracaat edebilecektir.
22. Ermenistan ıslahatı ve memuriyetin intihabı için üç devletten mürekkep olan komisyonun bir reisi bulunacaktır.
23. Ermeni patriği umumun nazırı olacaktır.
24. Ermenistan kendi zatıyla kaim bir eyalet tanınacak ve ona edna müdahale edilemeyecektir.

Vilayet-i Sitte'nin "*Ermenistan*" olarak kabul edildiği bu yazıda özetle, Hamidiye Alayları'nınlağvedilmesi, IV. Tabur Ermenistan'dan çıkarılması, Ermenistan vilayetlerine Ermeni valilerin seçilmesi, mahkemelere Ermeni hâkimlerin atanması, resmi dilin Ermenice olması, alınan vergilerin Ermenistan'ın ıslahı için sarf edilmesi, Ermenistan'ın Padişah tarafından resmen onaylanması, Erzurum'un Ermenistan'ın merkezi olması, büyük devletlerden müteşekkil yüksek bir komisyonun oluşturulması ve bunun ıslahatları takip etmesi gibi hususlara değinilmiştir.

Mardin Misyonerlerin Ermenilerle Münasebetleri

Osmanlı idaresindeki yerlerde Ermeni olaylarının başlaması üzerine ABCFM misyonunun çalışmaları artık bu olaylar çerçevesinde yapılmaya başlanmıştır¹¹⁶. Misyon artık, eğitim ve kültürel çalışmalardan çok bir yandan Ermenilere yardım toplama girişimleri diğer yandan siyasi açıdan Ermeniler lehine bir ortam oluşturma çabaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenden dolayıdır ki Amerikan misyonu 1894'te Mardin merkezinde meydana gelen Ermeni olayları sırasında adeta sığınma yeri olmuştur. Misyon

¹¹⁶ Aydın ve diğerleri; *age*, s. 285.

bir yandan mağdurlar yararına para toplarken diğer taraftan Osmanlı yetkilileri ile görüşerek bu kişilerin Mardin ana caddesinin tamirinde çalışmalarını sağlayarak geçimlerine katkıda bulunmuştur¹¹⁷. Bu dönemde ABD’de yayınlanan gazetelerde de ilan şeklinde yer alan bu yardım faaliyetleri, Osmanlı Devleti tarafından dikkatle takip edilmiştir¹¹⁸. Nitekim birkaç valinin yanı sıra Mardin mutasarrıfı Enis Paşa da, 1894 olaylarında sırasında, Amerikan ve İngiliz Misyonerlerinin olaylarda rol oynadığını şu ifadelerle merkeze bildirmiştir¹¹⁹.

“Gaile-i mündefi’anınesbab-ı zuhur ve devamı hakkında icra olunan tetebbu’at ve istidl’at-ı resmiye ve hakikiye delalet eylediği vecihle Ermeni fesadının tehaddüs ve takviyesince İngiltere ve Amerika misyonerlerinin medhal-i küllisi müsbet ve muhakkak olup bunların teşvik-i ezhan ve ilk-yı galeyana yolunda isti’mal eyledikleri desayis ve mefasid ve Amerika ve İngiltere’de bulunan erbab-ı fesad ile daire-i iğtişâş dâhilinde alet-i şuriş oldukları, bu nedenle dâhil-i memalik-i şahanede seyahat ve ikametleri esasen insaniyete ve edyana ve mezahib-i gayr-i İslamiye’yehidmet gibi suret-i zahire tahtında maksad-ı siyasiyeyemüte’allık harekât-ı müfsidetkaraneden hali olmadığı bayağı rutbe-i sübut ve tahkikatta”.

Bu olaylarda Amerikan misyonerlerinin yer alması veya Osmanlı yetkililerince öyle mütalaa edilmesi Amerikalı misyonerlerle yerli yöneticiler arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Oysa olaylar öncesinde ABD misyonerlerinin yerli yöneticiler ile sorun yaşamadıkları ABCFM raporlarında açıkça görülmektedir. Nitekim Mr. Dewey, 1888 yılındaki bir raporunda yönetici-misyoner ilişkileri hakkında şunları söylemektedir: *“Son bir veya iki yıl içinde bizim konumumuzda, misyonerler ile Türk yöneticileri arasındaki ilişkilerde pek fazla değişiklik olmadı. Görevlendirildiğim on yıl süresince bu ilişkiler genellikle tamamen memnun edici veya bazı durumlarda kişisel dostluk içinde oldu.”*¹²⁰.

Bu gelişmeler üzerine ABD misyonerlerinin artık yerel yöneticilere karşı kendilerini *“koruyacak”* bir güce ihtiyaç hissettikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple, 1895’te Amerikalı misyonerler, Amerika Senatosu ve Temsilciler Meclisi’ne gönderdikleri bir raporda; Erzurum ve Harput’ta konsolosluklar kurulmasını istediler. Erzurum’da kurulacak konsoloslukla, Bitlis ve Van koruma altına alınacağı gibi, Harput Konsolosluğu sayesinde

¹¹⁷ Aydın ve diğerleri; *age*, s. 282.

¹¹⁸ Özcoşar, *age*, s. 284.

¹¹⁹ Aydın, *age*, s.193; Açıkşes, *age*, s.117.

¹²⁰ BOA, HR. SYS, 2735/10.

de Mardin ve Musul'un da doğal olarak korunma altına alınmış olacağı, Amerikalılar tarafından belirtilmiştir¹²¹.

Bu arada Mardin'de misyoner faaliyetlerinin kurumsallaşmasında büyük bir katkısı olan Mr. Andrus'un da Ermeni komitacılık faaliyetlerine destek verdiği zaman zaman dönemin vilayet yazışmalarına konu olmuştur. Nitekim iki Ermeni arasında teati olunan Ermenice bir mektupta yer alan “*komitacılık*” ve “*fesat*” hareketlerinden dolayı celp ve tevkif edilen birçok kişinin yanında, onun da tevkif edilerek, Diyarbakır'a getirilmeye ve yargılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak Osmanlı ülkesindeki konsolosluk imtiyazından ve büyük devletlerin Osmanlı devleti üzerindeki baskısından cesaret alan ve bunu çoğu zaman istismar eden konsolosluk görevlileri, adeta “*devlet içinde devlet*” gibi davranarak çoğu zaman mahalli idarecilerin telkin ve ikazlarını dikkate almamakta ve kendi başına hareket etmekteydi.

Bu nedenden dolayıdır ki Amerika Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne bildirilen bir muhtıradaki; Diyarbakır Vilayeti'nde iki Ermeni arasında yazılan Ermenice bir mektuptan dolayı birçok kişinin gözaltına alındığı ifade edildikten sonra “*otuz seneden beri Mardin'de ikamet eden Amerikalı Misyoner Andrus'un*” Diyarbakır'a götürülmeye teşebbüsün doğru olmadığı ifade edilmiştir. Amerikan Sefareti'nin bu muhtırası üzerine, Sadaret Makamı 13 Nisan 1899 tarihli tahriratıyla, bu konudaki malumat ve mütalaanın acilen Babıâli'ye bildirilmesi ve ikinci bir emre kadar Misyoner Andrus hakkında “*münasebetsiz muamelede bulunulmaması*” gerektiğini Diyarbakır valisi Mehmet Halit Bey'e bildirmiştir¹²².

Mr. Andrus hakkında gerek Amerikan Sefareti'nin yoğun baskısı nedeniyle Sadaret'ten vilayete yazılan ihtar ve gerekse Andrus'undosyaya itirazını dikkate alan Vali Halit Bey, “*asayiş-i dâhiliyeyi ihlal ve Memalik-i Şahane'defesad ıka' için cemiyet-i fesadiye teşkil etmiş olmak*”¹²³ iddiasıyla itham edilen Misyoner Andrus ve arkadaşları hakkındaki yakalama emrinin tehir edilmesi talimatını vermiş ve bu durumu Sadaret'e bildirmiştir¹²⁴. Ancak buna rağmen bundan sonra ABD misyonerleriyle ilişkilerin temelinde Ermeni meselesinin olduğu anlaşılmaktadır¹²⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Mardin'de görev yapan Amerikan misyonerlerinin Ermeni komitacıları ile olan münasebetleri nedeniyle Diyarbakır Valisi

¹²¹ Açıkse, *age*, 181-183.

¹²² BOA, A.MKT. MHM, 637/42.

¹²³ BOA, Y.A.HUS, 395/102.

¹²⁴ BOA, A.MKT. MHM, 637/42.

¹²⁵ Aydın ve diğerleri, *age*, s. 285.

Mehmet Reşit Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet edilmiş ve sınır dışı edilmeleri talep edilmiştir. Reşit Bey'in Amerikan misyonerleri ile ilgili rahatsızlıklarına rağmen Amerikan Sefareti'nin baskısı nedeniyle bu kişilerin sınır dışı edilmeleri uygun görülmemiştir. Talat Paşa imzasıyla vilayete gönderilen 29 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta; Mardin'deki Amerika misyonerlerinin sınır dışı edilmesinin uygun olamayacağı ancak bu kişilerin “*tezyid-i tarassudat olunarak mefsetlerine meydan verilmemesi*”, istenmiştir¹²⁶.

Ekim 1915'in ilk günlerinde kırk yılı aşkın süre Mardin'de misyon faaliyetlerini sürdüren Mr. Andrus ve Dr. Thomile 14 yıldan beri burada bulunan Miss Agness Fenenga Mardin'inden ayrılarak Diyarbakır'a geldiler. Bir hafta burada kaldıktan sonra Harput'a doğru yola çıkan misyonerleri, Amerika'nın Harput Konsolosu Leslie Ammweron David 12 Ekim'de onları karşıladı. Leslie, bunların Harput'ta kalması için İstanbul'daki Amerikan Sefareti'ne üç telgraf çekti ve mahalli yetkililerle görüştü. Ancak bu görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamadı ve nihayet bu kişiler Sivas'a gönderildi. Mardin'den ayrılmadan bir ay önce eşinin kaybeden ve yaklaşık 70 yaşında olan Dr. Thom yakalandığı tifüs hastalığından kurtulamayarak 8 Kasım 1915'de Sivas'ta hayatını kaybetti¹²⁷.

Bu süreçte Mardin'de kalan ve komşusuna sığınan Olive, Ağustos 1916'da 76 yaşında öldü. Mardin Misyonu'na bağlı yirmi üç istasyonun yarısı dağıtıldı, yedi kilisenin altısı zarar gördü. Mardin Hastanesi'nde yalnızca hemşire Rachel Nort kalmıştı. Andrus, Mayıs 1916'da Sivas'ta bulunan diğer misyonerlerle birlikte İstanbul'a gönderildi. 6 Nisan 1917'de Amerikan hükümeti, Almanya ile Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Amerikan elçiliği, savaş başlayınca misyonerlerin Osmanlı ülkesinden çıkmasını tavsiye etti. Böylece Mardin'deki misyon mensuplarının geri kalanları 1917'de ülkeyi terk etti. Sonraki iki yıl içinde Mr. Andrus, ABD'de Ermenilere yardım için para topladı ve konuşmalar yaptı. Savaş bittiğinde Andrus, Mardin'e dönme planları yaptıysa da 11 Ocak 1919'da öldü¹²⁸. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra bazı Amerikan misyonerlerinin Mardin'e tekrar geldikleri görülmektedir. Nitekim Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiyeti Müdüriyeti'nden Diyarbakır Valisine gönderilen 5 Temmuz 1919 tarihli yazıda, bu dönemde Mardin'e gelen üç Amerika misyonerinin çıplak ve yalın ayak Süryani ve Ermeni

¹²⁶ BOA, DH. ŞFR, 54-A/180.

¹²⁷ Leslie A. Davis, *Raports of Leslie A. Davis, Gomidas Enstitutes Armenian Genocide Documentation*, Newyork 1918, s. 46.

¹²⁸ Aydın ve diğerleri; *age*, s. 285.

çocuklarınca karşılandığına vurgu yapılarak, bu gibi durumlara meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır¹²⁹.

SONUÇ:

Amerikan ABCFM Protestan misyonerleri Osmanlı Devleti'nde Ermenilere yönelik faaliyetleri ön planda tutmasına rağmen, Mardin'in Süryaniler açısından önemli bir merkez olması ve Süryani nüfusun yoğunluğu nedeniyle daha çok Süryaniler üzerine yoğunlaşmıştır. Mardin'de 1858 yılında misyon kurulmuş ve kısa süre içerisinde, eğitim kurumlarıyla birlikte, hastane, kilise, eczane ve misyonerlerin kalacakları mekânlar oluşturulmuştur. 1865 yılından sonra Mardin ABCFM Misyonu'nun önemi artmış, Diyarbakır başta olmak üzere birçok yerleşim merkezi buraya bağlı birer istasyon haline gelmiştir. 1894 yılında Mardin'de meydana gelen huzursuzluklara Amerikan misyonerlerinin de sebebiyet verdiği dönemin kayıtlarına yansımıştır. Bu süreçte, ABCFM misyon teşkilatının etkin bir üyesi olan ve aynı zamanda Protestan Mektebi'nde Muallimlik yapan Hanoş Efendi, yaptığı faaliyetlerle 1895 Ermeni olaylarında kışkırtıcı rol oynamıştır. Ermeni olaylarının başlaması üzerine ABCFM misyonunun çalışmaları artık eğitim ve kültürel çalışmalardan ziyade Ermenileri siyasi açıdan destekleme üzerine yoğunlaşmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni komitacıları ile yakın ilişki içerisinde olan Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerinden yetkililer büyük ölçüde rahatsızlık duymuşlar ve onları sınır dışı etmeye çalışmışlardır. Nihayet Ermeni tehcirinin gerçekleştirilmesinden sonra misyonerlerin ayrılması ile Mardin'deki ABCFM teşkilatının çalışmaları son bulmuştur.

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri

BOA, DH. H, 32/5

BOA, HR. SYS, 71/32

BOA, A.MKT. MHM, 637/23

BOA, Y.MTV, 136/34

BOA, HR. SYS, 2735/10

BOA, A.MKT. MHM, 637/42

BOA, Y.A.HUS, 395/102

---

¹²⁹ BOA, DH. ŞFR, 99/85.

BOA, DH. ŞFR, 54-A/180

BOA, ŞD,1497/10

Kitap ve Makaleler

Aboona, Hirmis, “*How And When Catholicism Was Imposed on National Churches of Mesopotamia?*”, <http://www.nineveh.com/How%20and%20when%20Catholicism%20was%20imposed%20on%20National%20Churches%20of%20Mesopotamia.html> (Erişim: 30. 10. 2014)

Açıkses, Erdal, *Amerikaluların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003

Anderson, Rufus, *History Of The Missions Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Volume I, Congregational Publishing Society, Boston 1872

Andrus, Alpheus N., *Concerning The Yeziddes*, The Missionary Herald Containing The Proceedings of the American Board of Comissioners for Foreign Missionswith a view of Other Benevolent Operations for the year 1889, Press of Samuel Usher, Boston

Armale, İshak, *Türkiye Mezopotamyasında Mardin*, Çev.: Turan Karataş, Nsibin Yayınevi, İsveç 1993

Aydın, Mehmet, “*Hıristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri*”, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik”, Haz. Asife Ünal, Ankara 2005

Aydın, Suavi, “*19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Aşiret ve Devlet, İmparatorluğun Kendi Şarkında Taşrayla İmtihanı*”, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Tebliğleri, Edit: Cengiz Aktar, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 159-174

Aydın, Suavi; Emiroğlu, Kudret; Özel, Oktay; Ünsal, Süha, *Mardin Cemaat Aşiret Devlet*, Toplumsal ve Ekonomik Vakfı Yayınları, İstanbul 2001

Bozan, Oktay, *Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012

Çıkkı, Murat Fuat, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz. Mehmet Şimşek, Belge Yayınları, İstanbul 2004

Danacıoğlu, Esra, “Diyarbakır’da Amerikan Misyonerleri”, Diyarbakır: Müze Şehir, (Haz. Ş. Beysanoğlu, M. S. Koz, E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999

Davis, LeslieAmmweron, RaportsLeslie A. Davis, GomidasEnstitutesArmenianGenocideDocumentation, Newyork 1918, s. 12, http://brookhavensouthhaven.org/HamletPeople/tng/showsource.php?source_ID=S741&tree=hamlet, (erişim: 29.10.2014)

Dewey, W. C., *Mardin in Mezopotamia*, The Missionary Herald Containing The Proceedings of the American Board of Comissioners for Foreign Missions with a view of Other Benevolent Operations for the year 1889, Press of Samuel Usher, Boston 1889

Dinçer, Nahid, *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul 1978

Doğan, Cabir, “1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2010, sayı: 22, s. 1-18

Erdoğan İnce, Dilşen, “XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerler”, Türk Yurdu, cilt 26, Sayı 225, Mayıs 2006

Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Amerika Birleşik Devletlerinin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti” Türkler, c. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 188-192

Geary, Grattan, *Through Asiatic Turkey, Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*, London 1878

GertrudeBell, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin with an introduction and notes by Marlia Mandell Mango*, Pinder Press, Londra 1982

Gülbadi Alan, “Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı Topraklarında Faaliyet Gösteren Amerikan Kurumları”, Yeni Türkiye, s. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 400-402

İnalcık, Halil, *Doğu-Batı Makaleler I*, Doğu Batı, Ankara 2005

Kantarıcı, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Aktüel, İstanbul 2004

Kieser, Hans Lukas, *Doğu Vilayetlerindeki Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005

Kocabaşoğlu, Uygur, “Doğu Sorunu”, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (8-9 Mart), Ankara 1990

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989

Lourie, Thomas, “Dr. Grant And The Mountain Nestorians”, *New Englander Nullius Addictus in Verba Magistri.*, Vol. XI New Series Volume V, 1863

Özcoşar, İbrahim, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008

Öztürk, Ayhan, “*Amerikan Board’ın Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti’nde Kurduğu Misyonlar*”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 23, Yıl: 2007/2, s. 63-74

Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara 2011

Parry, Oswald H., *Six Months In Assyrian Monastery*, Horace Cox, London 1895

Pınar, İlhan, “*Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924) Diyarbakır: Müze Şehir*”, Haz: Ş. Beysanoğlu, M.S. Koz, E.N. İşli, YKY, İstanbul 1991, s.149-1587

Polvan, Nurettin, *Türkiye’de Yabancı Öğretim*, c.I, İstanbul 1952

Sertoğlu, Midhat, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İctimai Tarihi*, Baha Matbaası, İstanbul 1974

Sevinç, Necdet, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Avrasya -Bir Vakfı Yayınları, Ankara 2003

Tekeli,İhsan, “*Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi*”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. III, s.188

Turan, Ömer, “*Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwight’a Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler*”, Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlış Hesap Talat’tan Dönünce”, haz. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2006

Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul 2005

Yılmazçelik, İbrahim, *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri*, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara 2001

Yücel, İdris, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005